

УДК 766

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/63-2-6>**Інна ПЕТРОВА,***orcid.org/0000-0001-9095-1931**доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри графічного дизайну**Київської державної академії декоративно-прикладного мистецтва і дизайну
імені Михайла Бойчука
(Київ, Україна) petrovainna1975iv@gmail.com***Олеся ВАРКАЧ,***orcid.org/0009-0006-9170-9665**старший викладач кафедри графічного дизайну**Київської державної академії декоративно-прикладного мистецтва і дизайну
імені Михайла Бойчука
(Київ, Україна) olesiaavarkach@ukr.net*

ОБРАЗ ПЕСТИ (ЧУМИ) В КНИЖКОВІЙ ГРАФІЦІ ТЕОДОРА КІТТЕЛЬСЕНА

У запропонованій публікації досліджено особливості формування образу Пести (Чуми) у норвезькому фольклорі та його перенесення в книжкову графіку Т. Кіттельсена. Зазначено, що вершиною творчості Т. Кіттельсена є книга «Чорна смерть» (її основу склали п'ятнадцять віршів з рисунками). «Чорна смерть» – це втілення теми Великої чуми, яка охопила Норвегію в 1346–1353 рр. У творі образ Пести персоніфіковано. Це стара жінка з порожнистими, темними, як смола, очима. У кістлявих руках вона тримає товсту чорну книгу і, звіряючись з таємничими записами, вибирає собі жертв. Чума у творі Т. Кіттельсена є символом трагедії, людської тривоги, жаху, фаталізму, її поява сповіщала, хто буде жити, а хто має померти. Песта у книзі «Чорна смерть» за своїм художнім рішенням наближається до головної героїні оповідання «Відьма» (книга «Чаклунство», 1892 р.).

В статті зазначається, що персоніфікований образ Пести як жінки з порожнистими очима в суспільній свідомості та скандинавській усній традиції сформувався не відразу (у скандинавських країнах Песта поставала в різній подобі: у вигляді людини, тварини чи предмета). До появи Пести в образі старої жінки символом епідемії виступали шури як носії хвороби; кінь, що везе на кладовище загиблого від Чуми; спустошені ферми, що заповнили всю Норвегію; криваво-червоний півень, що з'являвся в містах. Образ Чуми в людській подобі теж мав декілька варіантів – хлопчика в трикутному капелюсі; чоловіка в сірому одязі з палицею чи списом; двох блукаючих дітей (дівчинки і хлопця).

У статті презентовано аналіз композиційної побудови ілюстрацій Т. Кіттельсена до книги «Чорна смерть». Вони не мають рухливих персонажів, проте сповнені внутрішнього напруження і драматизму. Митець досягає цього за допомогою об'ємно-просторового тонального рисунку. Для посилення ефекту трагізму Т. Кіттельсен використовує техніку заливки гуашію, а також штрихування тушію поверх олівця для надання особливої виразності. Т. Кіттельсен був представником модерну. Темі смерті, жаху, звернення до містики, потойбічного характерні митцям зламу століть. Відгук на трагедії того часу, переосмислення подій минулого знайшли втілення в серії ілюстрацій до книги майстра.

Ключові слова: книжкова графіка, ілюстрація, візуально-образна мова, композиція, образ Пести (Чуми), Т. Кіттельсен.

Inna PETROVA,*orcid.org/0000-0001-9095-1931**Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Graphic Design Department**Mykhailo Boichuk Kyiv State Academy of Decorative Applied Arts and Design
(Kyiv, Ukraine) petrovainna1975iv@gmail.com***Olesya VARKACH,***orcid.org/0009-0006-9170-9665**Senior Lecturer at the Graphic Design Department**Mykhailo Boichuk Kyiv State Academy of Decorative Applied Arts and Design
(Kyiv, Ukraine) olesiaavarkach@ukr.net*

THE IMAGE OF PESTA (PLAGUE) IN THE BOOK GRAPHICS OF THEODORE KITTELSEN

The proposed publication examines the peculiarities of the formation of the image of the Pest (Plague) in Norwegian folklore and its transfer to T. Kittelsen's book graphics. It is noted that the pinnacle of T. Kittelsen's work is the book "Black Death" (it is based on fifteen poems with pictures). "Black Death" is an embodiment of the theme of the Great Plague, which swept through Norway in 1346–1353. The image of the Plague is personified in the work. She is an old woman with hollow, pitch-dark eyes. She holds a thick black book in her bony hands and, checking the mysterious records, chooses her victims. The plague in the work of T. Kittelsen is a symbol of tragedy, human anxiety, horror, fatalism, its appearance announced who will live and who must die. Pesta in the book "The Black Death" is close to the main character of the story "The Witch" (the book "Witchcraft", 1892) in terms of her art decision.

The article notes that the personified image of Pesta as a woman with hollow eyes in the public consciousness and the Scandinavian oral tradition was not formed immediately (in the Scandinavian countries, Pesta appeared in different guises: in the form of a person, animal or object). Before the appearance of Pesta in the image of an old woman, the symbol of the epidemic was rats as carriers of the disease; a horse carrying a person killed by the Plague to the cemetery; devastated farms that flooded all of Norway; a blood-red rooster that appeared in cities. The image of the Plague in human form also had several variants – a boy in a triangular hat; a man in gray clothes with a stick or spear; two wandering children (a girl and a boy).

The article presents an analysis of the compositional construction of T. Kittelsen's illustrations for the book "Black Death". They do not have moving characters, but they are full of internal tension and drama. The artist achieves this with the help of three-dimensional tonal drawing. To enhance the effect of tragedy, T. Kittelsen uses gouache filling, as well as ink shading over the pencil to convey a special texture. T. Kittelsen was a representative of modernism. The themes of death, horror, turning to mysticism, the otherworld are characteristic of artists at the turn of the century. Feedback on the tragedies of that time, reinterpretation of the events of the past were embodied in a series of illustrations for the master's book.

Key words: book graphics, illustration, visual and figurative language, Pesta's (Plague's) image, T. Kittelsen.

Постановка проблеми. Епідемії чуми залишили руйнівний слід в історії та культурі людства. Найбільша моровиця («Чорна смерть») охопила світ у 1346–1353 рр. Загальні демографічні втрати серед населення країн Європи, Азії та Африки тоді перевищили 50 мільйонів осіб (Edvardsen E., 2021: 7). Такі наслідки стали історичною травмою для багатьох народів, вплинувши на формування колективної пам'яті як соціального конструкта. У численних зразках фольклору, літературних творах, пам'ятках образотворчого мистецтва, що є, зокрема, засобом транспортування колективної пам'яті, постає образ Пести як символ «Чорної смерті» та локальних епідемій чуми. Образ Пести намагалися відтворити П'єр дю Тілта («Поховання жертв «Чорної смерті» у Турне», 1353 р.), Н. Пуссен («Чума в Азоті (Ашдоді)», 1630 р.), М. Спандара («Чума в Неаполі», 1656 р.), П. Пюже («Чума в Мілані», 1688–1694 рр.), А. Бюклін («Чума», 1898 р.), Л. В'яні «Чума в Лукці» (1913–1915 рр.). Серед інших робіт, де візуально репрезентовано цей образ, слід згадати мініатюру «Св. Франциск та його соратники піклуються про хворих» з кодексу 1474 р. «La Franceschina» Джакомо Одді. До проблеми реконструкції образу Пести на основі усної норвезької традиції також звертався видатний художник Теодор Кіттельсен.

Аналіз досліджень. Особливості творення образу Пести у європейській книжковій графіці, станковому живописі та скульптурі, фольклор-

них творах вивчали К. Крістенсен, О. Лапшин, А. Вестум, В. Лангум, Е. Едвардсен, Р. Кроуфорд та ін. На жаль, у вітчизняній історіографії відсутні розвідки, присвячені скандинавським книжковим графікам та їхній візуально-образній мові, що використовувалася для відтворення теми Чуми. Тому **метою статті** є дослідження особливостей формування образу Пести у скандинавській усній традиції (зокрема в норвезькому фольклорі) та його перенесення в книжкову графіку Т. Кіттельсена; аналіз композиційної побудови ілюстрацій Т. Кіттельсена до книги «Чорна смерть».

Виклад основного матеріалу. Т. Кіттельсен – відомий норвезький художник-ілюстратор, автор серій рисунків «Життя у скрутному становищі» ("Fra Lofoten", 1890 р.), «Чарівництво» ("Troldskab", 1892 р.), «Батрахоміомехія» («Війна жаб з мишами», 1885 р.), «Чи є у тварин душа?» ("Har Dyrene Sjæl?", 1893–94 рр.). Найбільш відомою книгою художника є «Чорна смерть», над якою він працював протягом 1891–1896 рр. «Чорна смерть» – це втілення теми Великої чуми, яка охопила Норвегію в 1346–1353 рр. (протягом лише перших двох років хвороба знищила 220 тис. осіб з 350-тисячного населення країни). Пізніше історичні джерела неодноразово фіксували поширення моровиці в Норвегії: 1521 р. у Ставангері, протягом 1565–1566 рр. у Бергені і Тронхеймі, 1630 та 1654 рр. у Христіанії (Edvardsen E., 2021: 7). В усіх північних країнах Європи таких випадків було ще

більше. Як зазначає К. Тілхаген, епідемії чуми переслідували північні країни Європи в 1356 р., 1359–60 рр., 1370–71 рр., 1379 р., 1390 р., 1392 р., 1439 р., 1495 р., 1548–49 рр., 1565–66 рр., 1572 р., 1576 р., 1580 р., 1603 р., 1623 р., 1629–30 рр., 1638 р., 1653 р., 1657 та 1710–11 рр. (Tillhagen С., 1967: 215).

Як зазначено вище, «Чорна смерть» – це п'ятнадцять віршів з рисунками, авторство яких належить Т. Кіттельсену. Основним джерелом формування ідейної основи твору послугувала праця А. Файє «Колекція норвезьких народних оповідань» (1844). Конструктивна побудова книги Т. Кіттельсена «Чорна смерть» має такий вигляд: 11 сторінкових ілюстрацій, рисовані форзаци, декоративні заставки, виконані тушшю, орнаментальні облямування оправи й титулу. На титульному розвороті розташований автопортрет майстра, виконаний тушшю і пером. Форзаци виконують функцію фронтисписа, що допомагає одразу занурити читача в атмосферу книги. Якщо дослідити, як художник будує композиційний ряд у книзі, можна побачити, що картини різняться – змінюється лінія горизонту, причому є майже музична ритміка зображень. На форзаци лінія горизонту розташована майже посередині ілюстрації. Такий композиційний прийом використовують зазвичай у пейзажах для створення спокійного настрою, умиротворення. На першій ілюстрації (вірш «Осінній вечір») зображені небо і птах, який несе страшну звістку про наближення смерті. На інших чотирьох композиціях бачимо краєвиди і небо. Художник веде розповідь про жахіття, що кояться на землі. Домінантою книги є ілюстрація до вірша «Чума наспівує», де смерть підіймається сходами будинку і заглядає читачеві в очі. Це змушує останнього побачити інтер'єр зсередини, відчути себе одним з тих, хто наляканий до смерті і хоче втекти, але не може. Ілюстрація замкнена, читач опиняється у глухому куті, звідки немає виходу, і відчуває безпорадність та біль. У наступній картині погляд майстра злітає в небо (вірш «Запустіння»). Сухе дерево, покинуте гніздо – це образи спустошення та смерті. Далі дві ілюстрації розповідають, що смерть не оминула ні дітей, ні дорослих, і тепер тут живуть господарі лісу (вірші «Мишачий хутір», «Стара церква»). Це композиції в інтер'єрі. Остання ілюстрація (вірш «Глухар токує») повторює першу: багато неба, низька лінія горизонту, на дереві глухар, вісун смерті, дивиться на землю і попереджає про небезпеку. Форзац повторюється і ніби нагадує читачеві про плинність життя та невідворотність смерті.

Якщо аналізувати образно-стильове рішення ілюстрацій Теодора Кіттельсена до книги «Чорна смерть», можна побачити, в першу чергу, реалістичні зображення норвезької природи, побуту. Вони не мають рухливих персонажів, проте сповнені внутрішнього напруження і драматизму. Художник досягає такого ефекту в класичний спосіб – за допомогою об'ємно-просторового тонального рисунка. Для посилення трагічного ефекту Т. Кіттельсен використовує техніку заливки гуашшю для узагальнення плям, штрихування тушшю поверх олівця, що додає динаміки та особливої фактурності. Основні ілюстрації виконані так званою змішаною технікою: автор використовує графітний олівець, а також туш, перо, гуаш. Заставки та кінцівки до тексту виконані графічно, тушшю, пером, пензлем. Майже в усіх заставках та кінцівках присутні символи смерті, спустошення та потойбічного світу. Усі заставки за змістом можна поділити на три типи. Один з них – зображення сцени, описуваної на початку вірша. Такий тип заставки ми бачимо в ілюструванні вірша «Вимітає кожний кут». Інший тип – заставка, яка ілюструє головну тему частини або розділу, зображення на ній повинно показувати кульмінаційний момент, підкреслювати те, що хотів виокремити письменник. До такого типу слід зарахувати заставки до віршів «Іде, бреде Чума країною» (головна тема – намагання людей втекти від хвороби), «Річками-озерами» (основна ідея – зустріч перевізника з Пестою). Третій тип – заставки, що показують або місце дії, або пейзаж, який повинен викликати у читача відповідний настрій (Пушкар О.І., Андрющенко Т.Ю., 2015: 11). До останнього типу належать заставки до віршів «Осінній вечір» та «Мишачий хутір».

Кінцівки в книзі «Чорна смерть» можна поділити на три груп: сюжетно-тематичні, орнаментально-декоративні та символічні. До першої належить ілюстрація до вірша «Стара церква», де присутнє зображення дзвона, який оповіщає про обезлюднення та смерть довкола. У кінцівках другої групи Т. Кіттельсен в орнаменті поєднує стилізоване зображення Пести з крилами летючої миші («Йде, наближається чума» та «Мишачий хутір»). Третя група присутня в оформленні вірша «Іде, бреде Чума країною», який завершується символічним зображенням Смерті (череп у поєднанні зі змієм та косою).

Основним завданням автора, який перебував під впливом від знайомства із твором А. Файє, було сконструювати реалістичний образ Пести, який відповідав би усній норвезької традиції. У норвезькому фольклорі є декілька оповідань,

де Песта постає в людській подобі (усі ці інтерпретації є у творчості Т. Кіттельсена). В уяві митця «Чорна смерть» – це стара жінка з порожнистими, темними, як смола, очима. У кістлявих руках вона тримає товсту чорну книгу і, звіряючись з таємничими записами, вибирає собі жертв. Іноді цей образ доповнюється граблями та мітлою. Ще одним із поширених сюжетів у норвезькому фольклорі, де є персоніфікований образ Пести, є легенда, як та переправляється через водойму. У збірці Т. Кіттельсена є вірш «Річками-озерами» та ілюстрація до нього (у А. Файє цей сюжет називається «Песта в Джерестаді») (Christensen С., 2011: 68). У вірші розповідається про перевізника, якому довелося переправляти Песту через Йереставанн до Ескеланна; як не благав перевізник залишити йому життя, Песта пообіцяла йому лише швидку та безболісну смерть. На рисунку зображено молитву старого перевізника до Пести, коли вона невпинно гортає свою книгу, поруч – доленосна мітла. Головна героїня твору «Чорна смерть» у Т. Кіттельсена вбрана в чорний або багряний одяг. Таке зображення найбільш поширене в норвезькому фольклорі. Як зауважує К. Крістенсен, багряний колір здавна символізує чаклунство і надприродні явища (Christensen С., 2011: 78–79). Песта у книзі «Чорна смерть» за своїм художнім рішенням наближається до головної героїні оповідання «Відьма» (книга «Чаклунство», 1892 р.). Єдина відмінність – це атрибути. Відьма тримає перед собою прядку та клубок ниток, Песта – граблі та мітлу. У такій інтерпретації образ Пести відтворений у серії робіт за мотивами «Чорної смерті»: «Чума спустошує країни» (1904 р., акварель, вугілля та олівець) та «Річками-озерами» (1904 р., змішана техніка).

Персоніфікований образ Пести як жінки з порожнистими очима в суспільній свідомості та скандинавській усній традиції сформувався не відразу. Як зазначає К. Тілхаген, у скандинавських країнах Песта поставала в різній подобі: «у вигляді людини, тварини чи предмета» (Tillhagen С., 1967: 217). До появи Пести в образі старої жінки символом епідемії виступали щури як носії хвороби; кінь, що везе на кладовище загиблого від Чуми; спустошені ферми, що заповнили всю Норвегію (Edvardsen Е., 2021: 9–14); криваво-червоний півень, що з'являвся в містах. Іноді Чума поставала як червоний залізний жезл або багряна одежина (Tillhagen С., 1967: 219). Образ Чуми в людській подобі теж мав декілька варіантів – хлопчика в трикутному капелюсі; чоловіка в сірому одязі з палицею чи списом; двох блукаючих дітей (дівчинки і хлопця) (Tillhagen С.,

1967: 217–218); дитини, що вижила під час епідемії. У Т. Кіттельсена образ Чуми як спустошеність, що охопила навколишні ферми, присутній в ілюстративному матеріалі до віршів «Стара церква» та «Мишачий хутір». Поодинокий образ врятованої дівчинки, що здичавіла через відсутність контактів з іншими людьми, відтворюється в серії малюнків до вірша «Куріпка».

Гнітючу атмосферу моровиці передають зображення спустошених поселень. Природа в ілюстраціях Т. Кіттельсена виступає як самостійна та самодостатня сила. Це одна з ознак творчого почерку митця. Так, у роботі «Ялинка» (олівець, пастель, акварель, початок ХХ ст.) природа набуває олюднених форм і сприймається як казкова фігура в оточенні людей (у натовпі виокремлюються фігура жінки з дитиною на руках, юрба дітлахів, постаті старого чоловіка та жінки). У книзі «Чорна смерть» природа виступає як темна сила, сила спустошення, яка поглинає крок за кроком людський світ і відновлює своє домінування на землі. Таке тлумачення природи присутнє в ілюстрації до вірша «Запустіння». Тут ми спостерігаємо реалістичне відтворення нічного пейзажу сільської місцевості, місячне сяйво освітлює дах покинутої оселі. Сцену спустошення підкреслює й порожнє пташине гніздо.

Іноді для підкреслення невідворотності того, що відбувається, Т. Кіттельсен додає атмосферні зображення тварин: ворона, куріпки, глухаря, ведмедя. Ця тенденція простежується у творі «Глухар токує». На тлі зоряного неба та спустошеної через розгул смерті природи ми бачимо глухаря, його токування ніхто не чує, оскільки світ заповнили драуги, тролі, хюльдри. Іноді автор для підкреслення трагізму ситуації вдається до паралелізму. Наприклад, наділяє головною героїню вірша «Куріпка» полохливістю – рисою, що сформувалася внаслідок тривалого перебування на самоті. Пізніше у творі «Чорна смерть» з'являється образ троля-ворона, який летить над непроглядною темрявою норвезьких лісів (вірш «Осінній вечір»). Це символічне зображення Пести. Образ виник не випадково: ворон у скандинавській міфології є священним птахом Одіна. Якщо він з криком пролітав над будинком, це означало, що там хтось помандрує в потойбіччя (Christensen С., 2011: 68). Саме тому цей образ присутній і у вірші «Де, гряде Чума країною», «Матінка до нас іде стара», «Жебрак».

Висновки. Таким чином, книга «Чорна смерть» вважається вершиною графічної роботи Т. Кіттельсена та шедевром норвезької книжкової ілюстрації. Рисунки настільки композиційно

довершені, що кожен з них може існувати як самостійний твір, а всі разом вони складаються в цілісну, складну, образну книжкову композицію. Художник вдало поєднує реалістичне зображення – історична ілюстрація (природа Норвегії, архітектура, побут) та метафоричні образи – внутрішньо-психологічна ілюстрація (Песта, ворон як священний птах Одіна, міфологічні персонажі). Персоніфікація характерна для художнього стилю, її вважають найвиразнішою озна-

кою фольклору (гобліни, водяники, смерть, інші міфічні персонажі). Антропоморфізм, властивий міфології, де людське екстраполюється на природне, притаманний також малюнкам Т. Кіттельсена. Простота композицій, цілісна тональність, внутрішнє напруження, глибока емоційність творів, любов до рідної країни, її природи, народної культури, до людей – у цьому сила і талант художника, який справедливо вважається одним із найвизначніших графіків Норвегії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пушкар О.І., Андрущенко Т.Ю. Ілюстрування : навчальний посібник для студентів напряму підготовки 6.051501 «Видавничо-поліграфічна справа». Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. 128 с.
2. Edvardsen E. Vandresagn om smitte, pest og pandemier. Norsk Folkeminnelag. 2021. № 72. P. 7–25.
3. Koefoed Ø. Th. Kittelsen. Kjente og ukjente sider ved kunstneren. Fra Lauvli til våre hjerter. Lauvli, Th. Kittelsens kunstnerhjem. 2007. 267 p.
4. Christensen C. Og skogen gav os eventyret. Møter mellom ånd, natur og folketroi Theodor Kittelsens kunst. Oslo, 2011. 106 p.
5. Christensen C. Hun soper hver krok – Om “storemannedouen” i folkeminnet og Kittelsens Pesta. Norsk Folkeminnelag. 2021. № 72. P. 26–37.
6. Jensen T. Theodor Kittelsens “Har Dyrene Sjæl?” fra 1893: Karnevalisme, antropomorfisme, det groteske og selvironi som satiriske virkemidler. Oslo, 2011. 81 p.
7. Plague and pestilence in literature and art by Raymond Crawford. Oxford at the Clarendon press. 1914. 222 p.
8. Tillhagen C. Sägner och folketro kring pesten. Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 1967. P. 215–230.
9. Westum A, Langum V. I människan själv, eller utanför? Föreställningar om pestens orsaker i lärda skrifter och folketro. *Kulturella perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift*. 24 (1). P. 11–19.

REFERENCES

1. Pushkar O.I., Andryushchenko T.Yu. Ilyustruvannya: navchalnyi posibnyk dlya studentiv napryamu pidgotovky 6.051501 “Vydavnycho-poligrafichna sprava” / [Illustration: study guide for students of the training direction 6.051501 “Publishing and printing business”]. Kharkiv : KHNEU ім. S. Kuznetsya, 2015. 128 p. [in Ukrainian].
2. Edvardsen E. Vandresagn om smitte, pest og pandemier. Norsk Folkeminnelag. [Wandering legends about infection, plague and pandemics. Norwegian Folklore Association]. 2021. № 72. P. 7–25. [in Norwegian].
3. Koefoed Ø. Th. Kittelsen. Kjente og ukjente sider ved kunstneren. *Fra Lauvli til våre hjerter*. Lauvli, Th. Kittelsens kunstnerhjem. [Known and unknown aspects of the artist. From Lauvli to our hearts. Lauvli, Th. Kittelsen's artist home]. 2007. 267 p. [in Norwegian].
4. Christensen C. Og skogen gav os eventyret. *Møter mellom ånd, natur og folketroi Theodor Kittelsens kunst*. Oslo, 2011. [And the forest gave us the adventure. Meetings between spirit, nature and folk belief Theodor Kittelsen's art., Spring 2011]. 106 p. [in Norwegian].
5. Christensen C. Hun soper hver krok – Om “storemannedouen” i folkeminnet og Kittelsens Pesta. Norsk Folkeminnelag. [She sweeps every nook and cranny – About the “big man douen” in folk memory and Kittelsen's Pesta. Norwegian Folklore Association]. 2021. № 72. P. 26–37. [in Norwegian].
6. Jensen T. Theodor Kittelsens. «Har Dyrene Sjæl?» fra 1893: *Karnevalisme, antropomorfisme, det groteske og selvironi som satiriske virkemidler*. Oslo, 2011 [“Do animals have souls?” from 1893: *Carnivalism, anthropomorphism, the grotesque and self-irony as satirical tools*. Oslo, 2011]. 81 p. [in Norwegian].
7. Plague and pestilence in literature and art by Raymond Crawford. Oxford at the Clarendon press. 1914. 222 p.
8. Tillhagen C. Sägner och folketro kring pesten. Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. [Legends and folk beliefs around the plague. Fataburen. *The yearbook of the Nordic Museum and Skansen*]. 1967. P. 215–230. [in Swedish].
9. Westum A, Langum V. I människan själv, eller utanför? Föreställningar om pestens orsaker i lärda skrifter och folketro. *Kulturella perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift* [In man himself, or outside? Beliefs about the causes of the plague in learned writings and folk beliefs] *Cultural perspectives – Swedish Ethnological Journal*. 24 (1). P. 11–19. [in Swedish].